

4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V.
5. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць. – Київ., Четверта хвиля, 1997.
6. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Санкт-Петербург, 1874. —Т. 10.
7. Плохий С.Н. Папство и Украина. (Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). – Киев: Выща школа, 1989.
8. Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. (Из исторических материалов, помещенных в «Вестнике Западной России» и из других печатных источников). – Вильно, 1866. — Вып. 2.

SUMMARY

Olena Chirkova

Fight for Orthodox Church in Ukraine on verge of XVI–XVII ages

The article is devoted consideration of terms and circumstances for which a fight was for the maintainance of Orthodox Church in Ukraine. The personal role of the Ukrainian bishop is marked in matters of acceptance of unii with catholic Rome.

Dr Piotr Chomik,

Instytut Historii

Uniwersytet w Białymstoku (Polska)

Dogmatyczno-moralna literatura prawosławna w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku

ПРАВОСЛАВНА ДОГМАТИЧНО-МОРАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Православна література кінця XVI та першої половини XVII ст. представляла історію православ'я на руських і литовських землях Речі Посполитої та піднімала різні освітні, моральні й догматичні питання. Автори цих праць, безсумнівно, керувалися ідеєю підвищення духовного та морального рівня віруючими Православної Церкви. Крім того, православна релігійна література стала елементом розвитку національної та культурної самосвідомості українського і білоруського народів.

Релігійними письменниками, які писали догматично-моральну тематику, окрім київського митрополита Петра Могили, були: Кирило Транквіліон Ставровецький, Лаврентій Зизаній, Леонтій Карпович та наступник Петра Могили – Сильвестр Косів. Показ пишності літературної та теологічної православної думки в Речі Посполитій у згаданого періоду є важливим для розуміння загальної культури Православної Церкви у Польсько-литовсько-руській державі.

Wiek XVII przyniósł zmianę położenia Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Po unii brzeskiej (1596) wyznawcy prawosławia mieli świadomość zagrożenia ze strony samej unii, ale też kryzysu wewnętrznego, jaki dotykał Cerkiew w Rzeczypospolitej jeszcze w końcu XVI wieku. Jednym ze sposobów przeciwdziałania zagrożeniom było powstawanie literatury religijnej nie tylko o charakterze polemicznym, ale też dogmatyczno-moralnym. W niniejszym tekście pragnę skupić się na tym drugim rodzaju literatury i jej wybranych przedstawicielach.

Literatura prawosławna w pierwszej połowie XVII wieku przedstawiała dzieje prawosławia na ziemiach ruskich i litewskich Rzeczypospolitej oraz poruszała różne kwestie edukacyjne, moralne i dogmatyczne. Autorom tych prac niewątpliwie przyświecała idea podniesienia poziomu duchowego i moralnego wiernych Cerkwi prawosławnej. Ponadto prawosławne piśmiennictwo religijne było elementem rozwoju świadomości narodowej i kulturowej narodów ukraińskiego i białoruskiego i ukraińskiego [4].

Jednocześnie należy zauważyć, że działalność piśmiennicza metropolity kijowskiego Piotra Mohyły jest dobrze opisana w literaturze naukowej [12, 13]. Z drugiej strony mamy do czynienia z autorami znanymi, których piśmiennictwo nie doczekało się dotychczas rzetelnych opracowań lub prace na ich temat są nieliczne. Mam tu na myśli takich pisarzy religijnych jak: Cyryl Trankwilon Stawrowiecki, Wawrzyniec Zizani, Leoncjusz Karpowicz, czy nawet metropolita kijowski – następca Piotra Mohyły – Sylwester Kossow.

Cyryl Trankwilon Stawrowiecki był autorem prac: *Zierca to Bogosłowija* (Poczajów 1618) i *Ewangelia pouczająca* (Rachmanow 1619) [22]. Druga z wymienionych pozycji doczekała się znakomitego opracowania autorstwa Marzanny Kuczyńskiej [9].

Cyryl Trankwilon Stawrowiecki był jednym z najwybitniejszych umyśłów prawosławia w Rzeczypospolitej przełomu XVI i XVII wieku, a zarazem jedną z najbarwniejszych postaci epoki. Był teologiem, homilem, polemistą, nauczycielem, pisarzem, wydawcą. Cyryl Stawrowiecki wiele lat głosił kazania w lwowskim bractwie cerkiewnym, pracował jako nauczyciel w brackiej szkole. Słynął z doskonałej znajomości greki i łaciny. Konflikt z biskupem lwowskim Gedeonem Bałabanem, dotyczący autonomii bractwa lwowskiego zmusił go do wyjazdu do Wilna, gdzie przebywał w 1592 roku. Na początku XVII wieku działał w bractwie rohatyńskim, był ihumenem w Uniowie i prawdopodobnie w Lubartowie. Od 1621 do 1625 roku pracował jako kaznodzieja w Zamościu, później powziął decyzję o przejściu na unię. Ostatni okres życia spędził w Czernihowie, gdzie kierował archimandrią jelecką (1626-1646), tam też zmarł [9, s. 15–16; 16, s. 69–70].

Pierwsza książka Cyryla Stawrowieckiego *Zierca to Bogosłowija* była pierwszym ruskim systematycznym podręcznikiem teologii dogmatycznej. Książka ta wywołała jednak mnóstwo kontrowersji. Cyryl wysłał początkowo, najprawdopodobniej część swojej pracy do recenzji Hiobowi Kniahinickiemu, znanemu ascecie. Ten znalazł w dziele Stawrowieckiego pełno błędów i odstępstw od prawowiernej nauki Cerkwi i poradził autorowi by wydrukował swą pracę po „ocenzurowaniu” jej przez ludzi „uczonych” i znających pisma Ojców Kościoła. Jednakże rada Hioba nie spotkała się ze zrozumieniem autora, przeciwnie, wywołała gniew i krytykę. To z kolei negatywnie wpłynęło na późniejsze oceny kolejnego dzieła Cyryla Stawrowieckiego.

Gdy Stawrowiecki ogłosił zamiar wydania ewangeliarza pouczającego, już wówczas postanowiono zapobiec rozprzestrzenianiu się nieprawomyślniej teologii. Stawrowieckiego oskarżono o heretyckie skłonności, a wiernych przestrzegano przed nabywaniem nowej

publikacji. Nie zdołano jednak odstraszyć autora od powziętego zamiaru. Zbiór kazań został opublikowany [1, s. 108–109; 9, s. 21–22]. *Ewangeliarz pouczający* Cyryl Stawrowiecki zadedykował trzem osobom, opiekunom i obrońcom Kościoła prawosławnego – księciu Jerzemu Czartoryskiemu, magnatowi Samuelowi Koreckiemu i księżnej Irenie (Reginie) z Mołyłów Wiśniowieckiej [8, s. 130].

Sądząc po tekście *Przedmowy do Ewangelii Pouczającej*, wypuszczenie drukiem swoich dzieł parenetyczno-teologicznych, ważnych z punktu widzenia zaplanowanych celów oświaty religijnej, Stawrowiecki uważał za taki sam obowiązek jak i ich napisanie, ponieważ dopiero po pomyślnym zakończeniu druku stwierdził, że projekt został zakończony powodzeniem. Możliwość popularyzacji wśród prawosławnych czytelników pożądaných treści za pomocą ksiąg drukowanych, była w opinii Cyryla Stawrowieckiego na tyle istotna, że polemizując z oponentami, by oddalił zarzut samowoli wydawniczej, wylicza nazwiska hierarchów prawosławnych, którzy poparli ideę napisania ewangeliarza. Bezpośrednim impulsem do wydania dzieła było pragnienie zapewnienia cerkiewnemu odbiorcy prawosławnych materiałów do kształcenia i samokształcenia, by ten nie sięgał po materiały obce, z powodu których mogło weń powstać pragnienie przystąpienia do innowierców. Dlatego też autor podjął trud uzupełnienia dostępnej literatury prawosławnej o pracę dogmatyczno-moralną, jakiej brakowało na rynku czytelnicznym, a która jednocześnie była łatwo dostępna w innych zwłaszcza protestanckich Kościołach.

W swoim *Ewangeliarzu* Stawrowiecki podjął próbę kompleksowego odnowienia tradycji wschodniej przez dostosowanie jej do potrzeb aktualnej sytuacji historycznej tak, by rezultaty widoczne były w wyższej świadomości religijnej wiernych i wzmocnieniu pozycji Cerkwi. Zmierzał do przywrócenia ożywczego fermentu intelektualnego, tak silnego i płodnego na Wschodzie w ciągu długich wieków działalności Ojców Kościoła. Koncepcja realizacji planu bazowała na wprowadzaniu do prawosławia metod i formuł charakteryzujących zachodnią teologię dyskursywną, opisanych językiem zrozumiałym dla jak najszerszego grona odbiorców.

Potrzeba katechizacji prawosławnych wiernych została zaspokojona dzięki zdefiniowaniu i jasnemu wyłożeniu doktryny Cerkwi prawosławnej. Teolog dał wiernym elementarny, ale pozytywny system teologiczny, wzmocniony surową teologią moralną, elementami teologii pozytywnej oraz praktycznej. Próbował zarazem przełamać nieufność kapłanów do jego wartości i zachęcał, by obficie z niego korzystali. Jedną z wypowiedzi homilety nie pozostawia wątpliwości, że wielu duchownych ruskich tamtego okresu chciało prowadzić katechizację według najlepszych wzorców, ale brakowało im wykształcenia i umiejętności. Troska o efektywne poprowadzenie misji Cerkwi w świecie i prawidłowe rozpowszechnianie doktryny pobudziły Stawrowieckiego do uważnego przyjrzenia się środowisku kapłańskiemu. Rezultaty tej „kontroli” nie odbiegały od ocen stanu duszpasterstwa na Zachodzie w czasach sprzed reformy, zastrzeżenia noszą przede wszystkim charakter oświatowy, dyscyplinarny i etyczny. Dlatego podobnie jak inni reformatorzy, autor *Ewangelii* kładł nacisk na podniesienie autorytetu kapłaństwa i radykalną odnowę intelektualną [8, s. 132–134].

Ewangeliarz pouczający Stawrowieckiego gatunkowo mieścił się pomiędzy cerkiewną ewangelią pouczającą, zachodnią postyllą i zbiorem kazań tematycznych wspólnych dla chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu [9, s. 25–32].

W tym samym czasie co Cyryl Stawrowiecki swe dzieła tworzył Wawrzyniec (Ławrenty) Zizani. Ten pisarz i działacz cerkiewny urodził się w Poteliczu. Nie wiadomo gdzie pobierał nauki. Był nauczycielem w szkołach brackich we Lwowie, Brześciu i Wilnie. Około 1612 roku był duchownym w cerkwi w Korcu na Wołyniu. W latach dwudziestych XVII wieku przybył do Kijowa, gdzie pracował w drukarni Kijowsko-Pieczerskiej Ławry oraz był członkiem „koła uczonych” stworzonego przez archimandrytę kijowskiego Elizeusza Pletienieckiego. Był autorem katechizmu prawosławnego pod tytułem *Wykład prawosławnej wiary* (Wilno 1596), wydanego również w Moskwie w 1627 (to wydanie było z kolei podstawą przedruków dokonywanych przez starowierców w Grodnie w latach 1783, 1787 i 1788) oraz autorem pierwszej gramatyki (*Grammatika słowienskaja*, Wilno 1596) i słownika języka cerkiewnoślawiańskiego (*Leksis sriecz Reczenija wkratce sobranny*, Wilno 1596). Ponadto tłumaczył dzieła Ojców Kościoła św. Jana Złotoustego, św. Andrzeja z Cezarei oraz pism św. Jana Teologa [1, s. 103; 22, s. 255].

W *Wykładzie wiary prawosławnej* Zizani zaprezentował poglądy, które budziły wątpliwości jemu współczesnych. Szczególnie widoczne było to po przedrukowaniu katechizmu w Moskwie w 1627 roku. Katechizm został tam poddany ocenzurowaniu. Czy można się dziwić XVII wiecznym mieszkańcom państwa moskiewskiego skoro jeszcze Chałtampowicz w wieku XX część poglądów Zizaniego nazywał „niekanonicznymi” [1, s. 106].

Mówiąc o św. Trójcy Zizani skłaniał się ku twierdzeniu o podporządkowaniu Bogu Ojcu Syna i św. Ducha. Twierdząc, że bóstwo Jezusa Chrystusa cierpiało wraz z ciałem Zizani rozwijał myśl o cierpieniu Boga. Mówiąc o stanie człowieka po upadku Zizani twierdził, że stan ten praktycznie nie różnił się od stanu pierwszego człowieka – Adama zaraz po akcie stworzenia. Ucząc o stanie duszy ludzkiej po śmierci Zizani mówił o pierwszym piekle, jako miejscu przeznaczonym dla dusz sprawiedliwych, miejscu podobnym do rzymskokatolickiego czyśćca. Mówiąc o chrzcie Zizani zauważał, że chrztu mogą dokonywać ludzie świeccy nawet za pomocą nieoświeconej wody. Pogląd ten dzisiaj nie budzi specjalnych emocji, ale niegdyś był co najmniej trudny do przyjęcia. Ponadto w swym katechizmie Zizani poruszał zagadnienia astronomiczne (o planetach, kometach, zaćmieniu słońca, itp.)

Leoncjusz Karpowicz urodził się przed rokiem 1580. Prawdopodobnie był uczniem szkoły brackiej w Wilnie. Stan mniszy przyjął nie później niż w 1609 roku i wkrótce został archimandrytą monasteru św. Ducha w Wilnie. W 1620 roku został nominowany na biskupa włodzimierskiego, jednak zmarł zanim odbyła się chirotonia. Karpowicz był autorem dzieł: *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym to jest pomiasnym synodzie w Brześciu Litewskim* (1597), *Kazanie na pogrzebie kniazia Wasilewicza Haliczyna* (1620). Przypisuje mu się też przekład z greki na język ruski wykładu na *Ojczy nasz* autorstwa Jana Złotoustego. Oprócz tego był autorem kazań na Przemienienie Pańskie, Zaśnięcie Matki Bożej oraz na niedzielę przed Bożym Narodzeniem [10, s. 278–279; 11, s. 70; 22, s. 106].

W kazaniu na Przemienienie Pańskie Karpowicz mówi o przebóstwieniu i uświęceniu człowieka [15], tematem przewodnim jest zatem nie ewangeliczne Przemienienie Jezusa Chrystusa na Górze Tabor a przemienienie duszy ludzkiej. Wyróżnia tu autor trzy etapy: pierwszy, na wzór wchodzenia Chrystusa i apostołów na Górę Tabor to wyrzeczenie się spraw doczesnych, czyli konieczność wewnętrznej przemiany, uwolnienie od ziemskich

przyzwyczajęń. Etap drugi to „umysłowe przemienienie duszy chrześcijańskiej” tożsamy z ewangelicznym „katharsis”, czyli skierowanie wszystkich myśli ku Bogu. Natomiast etap trzeci to zjednoczenie z Bogiem i upodobnienie się do Niego w życiu wiecznym. W ten sposób Karpowicz przedstawia drogę do zbawienia człowieka: od wyzwolenia od cielesności do przyjęcia wzorca Bożego („obożenia”). Warto zauważyć, że omawiając etapy przemiany człowieka autor podkreśla rolę pomocy Boga w tym dziele oraz uzasadniając swe poglądy powołuje się na Ojców Kościoła: Antoniego Wielkiego, Efrema Syryjczyka czy błogosławionego Augustyna [11, s. 106–122].

W Kazaniu na Zaśnięcie Matki Bożej Karpowicz wychodząc z tajemnicy Wcielenia Boga czyni rozważania na temat przeznaczenia i roli Marii w dziele zbawienia człowieka. Bliskość w czasie święta Przemienienia Pańskiego i Zaśnięcia Matki Bożej jest dla autora wyrazem ich ontologicznej i soteriologicznej bliskości. Autor podkreśla, że Matka Boska zawsze znajdowała się obok Syna, również w momentach najważniejszych dla historii zbawienia ludzkości. Doświadczenia Syna stały się, zatem jej doświadczeniami, łącznie z doświadczeniem Wniebowstąpienia. To tłumaczy też, dlaczego Chrystus wisząc na Krzyżu powierzył swe ziemskie synostwo apostołowi Janowi i uczynił swą Matką jego Matką, czyniąc Ja jednocześnie Matką całej ludzkości. W zakończeniu autor podkreśla, że każdy prawosławny chrześcijanin powinien „zrodzić się” z Boga Ojca i Matki Cerkwi [11, s. 122–132].

Konstruując swe kazania Leoncjusz Karpowicz wykorzystuje doświadczenia zachodnioeuropejskiego neoscholastycznego kaznodziejstwa. Jednakże wykorzystując formy retoryczne Karpowicz zamyka w nich treści charakterystyczne dla nauczania Kościoła prawosławnego. Tym samym Karpowicz staje się kontynuatorem sztuki kaznodziejskiej, której wybitnym przedstawicielem na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej był Cyryl Turowski, a w dziejach chrześcijaństwa w ogóle św. Jan Złotousty czy św. Bazyl Wielki. Kazania archimandryty wileńskiego są przemyślane, mają jasną konstrukcję, zawierają częste odwołania do nauki Ojców Kościoła, a także tam gdzie wątki nie dotyczą spraw ściśle dogmatycznych, racjonalne uzasadnienie prezentowanych poglądów.

Autorem dzieł o charakterze pouczającym i dogmatycznym był również Sylwester Kossow, uczeń i współpracownik Piotra Mohyły, biskup mścisławski, orszański i mohylewski (białoruski) i metropolita kijowski. Jego prace to: *Exegesis to iest danie sprawy o szkołach Kijowskich i Winnickich, w których uczą Zakonnicy Religiey Graeckiey...* (Kijów 1635) oraz *Paterikon abo Żywoty SS. Oycow Pieczarskich...* (Kijów 1635) wraz z dodatkiem *Chronologia o prawosławnych metropolitach ruskich*, którego celem było odrzucenie wszelkich pretensji unitów do metropolii kijowskiej [18, s. 16; 20, s. 75; 23, s. 121]. Kolejnym dziełem Sylwestra Kossowa była *Didaskalia albo nauka ktorąją się pierwiej iż ust swiaszczennikom podawała o siemi sakramentach albo ili tainach*. Pierwsze jego wydanie ukazało się w 1637 roku w drukarni monasteru kuteńskiego, a trzecie w 1653 r. Drugiego wydania bibliografie niestety nie odnotowują [2, s. 83; 6, s. 95].

Sylwester Kossow urodził się w rodzinnym majątku Żerobycze na Witebszczyźnie w prawosławnej rodzinie szlacheckiej. Jego ojciec, Adam, był pisarzem grodzkim w Witebsku. Sylwester uczył się najpierw w Wilnie, a potem w kolegium jezuickim w Lublinie. Odbił też studia w Akademii Zamojskiej, a prawdopodobnie przebywał także na studiach w Ołomuńcu i Wiedniu. Po powrocie do Wilna pod koniec lat dwudziestych XVII w., Kossow wstąpił do monasteru. Wówczas rozpoczął działalność pedagogiczną w szkole

brackiej przy monasterze Św. Ducha. Wykładał tam retorykę i teologię, był też zapraszany do innych szkół brackich. W 1631 r. przybył do Lwowa, gdzie został wykładowcą w szkole brackiej Zaśnięcia NMP. Tu spotkał Piotra Mohyłę, który ściągnął go do Kijowa, do swej szkoły przy Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Kossow objął w niej stanowisko prefekta i wykładowcy retoryki, a po połączeniu w 1632 r. obu miejscowych, konkurujących ze sobą szkół - mohylańskiej (klasztornej) oraz brackiej w jedną uczelnię został profesorem tego kolegium. Równocześnie sprawował nadzór nad bracką szkołą w Winnicy. W 1632 r. Kossow został archimandrytą i przełożonym Ławry Pieczerskiej. Pobyt Sylwestra Kossowa w Ławrze Kijowskiej, miał ogromne znaczenie dla ukształtowania jego osobowości. Sylwester Kossow rozumiał rolę, jaką pełniła Ławra, zapoznał się z jej dziejami i docenił bogactwo duchowe literatury pozostawionej przez mnichów kijowskich. Widział potrzebę rozpowszechniania jej wśród ludności prawosławnej. Stąd wzięła się jego działalność piśmiennicza i edytorska. W 1635 r. Sylwester Kossow został biskupem białoruskim, a w 1647 metropolitą kijowskim, zmarł w 1647 r. [14, s. 326–327; 17, s. 9–13; 19, s. 786].

Dzieło Kossowa *Exegesis to iest danie sprawy o szkołach Kijowskich i Winnickich...* zawiera elementy polemiczne wobec wyznań protestanckich. Kossow przeciwstawił się atakom na nieprawosławny charakter Kolegium kijowsko-mohylańskiego i innych szkół prawosławnych. Według autora rolę nowoczesnej szkoły prawosławnej miało być wszechstronne wykształcenie duchowieństwa. Odpierając zarzuty o upadku duchowieństwa prawosławnego Kossow zwracał uwagę na podniesienie jego poziomu umysłowego i połączenie kultury zachodniej z wiarą prawosławną. Miało to okazać się dobrodziejstwem dla Cerkwi prawosławnej w dobie jej trudnego położenia w państwie polskim, pozwolić na przeprowadzenie reformy cerkiewnej i umocnienie Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej [3, s. 40–54; 21, s. 80–91].

W przedmowie do swego kolejnego dzieła *Didaskalia albo nauka ktorajja sija pierwej iż ust swiaszczennikom podawała o siemi sakramentach albo ili tainach* Sylwester Kossow wyjaśnia powody, dla których zdecydował się je napisać: „Pospolitoje to jest' ludiej mudrych zdanie, łaskawij czitaieliu, iż toj kotoryj jakoho konca dojtj prahniet potrzeba żeby wiedał o srodkach, pre kotoryje toj koniec dostupitisia możet; Prahnet chto jakoho skarbu welikoho i zakrytoho musit mysliti i uważati jakim by sposobom onoho dostupił. Prahnet kto dostať nauki „a za srodkow” nie użiwajet słuchania, czytania, pisania i inszych ustawicznych prac. Prahnet chto triumfatorom byti nad nieprijiatielom az liż na oruzijie nie sposobliajetsia. Owo zgoła żaden požadanogo konca niespodobitsia gdy nie budiet szukati proporcjonalnych jemu srodkow: Łaski Bożoj i spasiennija wiecznaho, wiedaju, że koždyj dostupiti chotief by ale jeżeli srodkow pre kotoryja Łaska Bożija dawatisia zwykła, niezachoczet zażiwati, pewnie onoje nie połuczit, a jak nieby zaś srodki byli ot Christa postanowlennyja sija kniżica tiebie uważnyj czitaieliu naucziť” [7].

W przedmowie Sylwester Kossow podaje też uproszczoną definicję sakramentu: „Tajny abowiem, alboli Sakramenta buduczni znakami wiadomymi s instrumentam i srodkam pre kotoryje Bog niewidimo łaskoju swojeju duszi naszj ozdobiajiet i usprawiedliwajiet a do spasiennija wiecznaho prisposobiajiet” [7].

Już zatem w przedmowie autor daje do zrozumienia, że książkę tę napisał z myślą o poszukujących zbawienia, czyli pragnących doskonalić się moralnie i duchowo, poprzez uczestnictwo w życiu sakramentalnym Cerkwi prawosławnej. *Didaskalia* nie są więc

traktatem moralnym lecz traktatem teologicznym. W zakończeniu wstępu Sylwester Kossow napomina duchownych, że nauczanie o sakramentach jest ich obowiązkiem.

Podając definicję sakramentu Kossow zwraca uwagę na jego zbawczy, soteriologiczny charakter. Z tym wiąże się też rola kapłanów w życiu sakramentalnym, co autor traktatu również podkreśla. Soteriologiczny charakter sakramentów, zgodnie z nauczaniem Kościoła prawosławnego, nawiązuje do nauki Apostołów i Ojców Kościoła. Sednem nauki Apostołów jest prawda, że Chrystus wcielił się, był męczony, umarł i zmartwychwstał. Wszystkie sakramenty są sprawowane w odniesieniu do Jego śmierci i zmartwychwstania, z czego czerpią swą łaskę i moc. Podkreślając rolę kapłanów w życiu sakramentalnym Kossow idzie za nauką św. Grzegorza z Nazjanzu, który nauczając o sakramentach w sposób szczególny podkreślił ich związek z sakramentem kapłaństwa, akcentując wspomniany już aspekt soteriologiczny. Św. Grzegorz podkreślał także zbawczy charakter wszystkiego, w co Kościół wierzy i co uświęca. Dlatego też, według nauki prawosławnej, wszystkie sakramenty są pojmowane jako zbawcze akty i przeżycia pełne łaski wynikającej z samej istoty Kościoła [18, s. 88].

Didaskalia Sylwestra Kossowa była typowym dziełem teologicznym. Autor wyklada prawosławną naukę o sakramentach w sposób prosty i przejrzysty, powołując się na Pismo Święte, kanony Kościoła prawosławnego oraz na naukę Ojców Kościoła. Tekst był przeznaczony dla wiernych Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, ale też dla duchowieństwa sprawującego sakramenty. Publikując *Didaskalię* Kossow wyrażał troskę o wzmocnienie wiary prawosławnej, podniesienie poziomu życia duchowego wiernych, a także troski o wszechstronne wykształcenie duchowieństwa prawosławnego. Sylwester Kossow całe swoje życie poświęcił tej sprawie i miał nadzieję, że wszystkie te projekty zakończą się sukcesem.

Problematyka zagadnień poruszanych przez pisarzy prawosławnych w końcu XVI i XVII wieku została tu jedynie zarysowana. Szczególnie pierwsza połowa XVII wieku to ożywienie duchowe w wielu kręgach społecznych, sprecyzowanie kwestii natury dogmatycznej, moralnej i administracyjnej oraz aktywność wyznawców Kościoła prawosławnego na polu literatury. Ukazanie świetności prawosławnej myśli literackiej i teologicznej w Rzeczypospolitej we wspomnianym wyżej okresie jest niezmiernie ważne dla poznania całokształtu kultury Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewsko-ruskim.

1. Chałtampowicz K. W. Małorossijskoje wlijanije nawielikorusskiju cerkwonuju żizn'. – Kazań, 1914. – T. I.
2. Chomik P. Typografie monasterskie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. // *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej* / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik. – Białystok, 2004.
3. Chynczewska-Hennel T. Akademia Kijowsko-Mohylańska // *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik. – Białystok, 2002.
4. Chynczewska-Hennel T. Wiara – Historia – Teraźniejszość // *Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne*. – Kraków, 2009. – T. 4 / Red. M. Kuczyńska, W. Stępniań-Minczewska, J. Stradomski.
5. Gołubiew S. Kijewskij mitropolit Pietr Mogiła i jego spodwizniki. – Kijew, 1883. – T. I.
6. Jaroszewicz-Pierestawcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. – Olsztyn, 2003.

7. Kossow S. Didaskalia albo nauka ktoraja sija pierwej iż ust swiaszczennikom podawała o siemi sakramentach albo ili tainach. – Kutein, 1637.
8. Kuczyńska M. Drukarnia rachmanowska // Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik. – Białystok, 2004.
9. Kuczyńska M. Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. – Szczecin, 2004.
10. Lewszun L. Istorija wostocznoślawianskogo kniżnogo słowa XI–XVII wiekow. – Minsk, 2001.
11. Lewszun L. Leontij Karpowicz. Żiźń i twórczesstwo. – Minsk, 2001.
12. Łużny R. Metropolita Piotr Mołyła a „Chameleontowie Ruscy”. Z nowych odczytań dawnej wschodniosłowiańskiej literatury religijno-polemicznej // Z dziejów Europy środkowo-wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr hab. Władysławowi Serczykowi w 60 rocznicę Jego urodzin / Red. E. Urwanowicz, A. Mironowicz i H. Parafianowicz. – Białystok, 1995.
13. Łużny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mołyłańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII wieku. – Kraków, 1966.
14. Łużny R. Sylwester Kossow // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1986. – T. XIV.
15. Mantzaridis G. I. Przebóstwienie człowieka. Nauka świętego Grzegorza Palamasa w świetle tradycji prawosławnej. – Lublin, 1997.
16. Maśłow S. I. Kiriż Trankwillion-Stawrowieckij i jego literaturnaja diejatielnost'. Opyt istoriko-literaturnoj monografii. – Kijew, 1984.
17. Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski. – Białystok, 1999.
18. Hrycuniak S. Nauka Ojców Kościoła o św. Sakramentach // Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. – Warszawa, 1984. – R. 26. – Z. 2.
19. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. 14.
20. Stradomski J. Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2003.
21. Utrutko L. Szkoły prawosławne w rozumieniu Sylwestra Kossowa // Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik. – Białystok, 2002.
22. Wagilewicz D. J. Pisarze polscy Rusini. – Przemyśl, 1996.